

Modern Arap Tarih Yazımında Paradigmalar ve Ortadoğu'da Kurucu Osmanlı Nesli

HİLAL GÖRGÜN*

Öz

Osmanlı bakiyesi toprakların tarihi genellikle oryantalist söylemlerin ve XX. yüzyıl ulus-inşa sürecindeki siyasi ve ideolojik kaygıların tesiri altında şekillenmiştir. Bu da modern Arap tarih yazımında Osmanlı döneminin ötekileştirilmesine sebep olmuştur. Özellikle Arap coğrafyası söz konusu olduğunda yüzlerce yıl birlikte aynı idare altında yaşayan toplumların siyasi, kültürel ve toplumsal tarihi bütünlüklü olarak ele alınmayıp sanki mandacıların çizdiği sınırlar daha önceden mevcutmuş gibi bir tarih yazma çabasına girilmiştir. Halbuki I. Dünya Savaşı sonrası "Osmanlı toplumu" uzun yıllar bir imparatorluk halkı refleksiyle yaşamaya devam etmiş ve Osmanlı'nın Arap kökenli bürokrat, asker ve aydınları çizilen sınırları kabullenmekte güçlük çekmişlerdir. Son Osmanlı nesli sadece Türkiye Cumhuriyeti'ni şekillendirmemiş, aynı zamanda manda dönemindeki sömürge şartlarında Arap coğrafyasının kurucuları olarak da aktif olarak çalışmışlardır. Bu çalışmada önce modern Arap tarih yazımını şekillendiren kimi anakronik, kimi de tarihi gerçekliğe aykırı paradigmalar temsil gücü yüksek bazı örnekler üzerinden ele alındıktan sonra son zamanlarda kaleme alınmış, mezkûr paradigmaların sorunlarını gösteren son Osmanlı nesli Araplar hakkında farklı yaklaşımları temsil eden bazı eserler ana hatlarıyla değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Modern Arap tarih yazımı ve Osmanlı, Ortadoğu, manda dönemi, nehda, Arap milliyetçiliği

Abstract

The history of the former Ottoman lands has often been shaped under the influence of orientalist discourse and the political and ideological concerns of the 20th century nation-building process. This has led to the Ottoman period being outcast in modern Arab historiography. Particularly with respect to the Arabic lands, the political, cultural, and social history of the societies that lived together under the same administration for

* Doç.Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Associate Professor, İstanbul Medeniyet University Faculty of Art and Humanities Department of History, ORCID: 0000-0001-7607-1866 hilal.gorgun@medeniyet.edu.tr

DOI: 10.26570/isad.1323821 • Gelis/Received 06.07.2023 • Kabul/Accepted 04.08.2023

Atf/Citation Hilal Görgün, "Modern Arap Tarih Yazımında Paradigmalar ve Ortadoğu'da Kurucu Osmanlı Nesli", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 51 (2024): 139-162.

hundreds of years is not handled in a holistic manner, with a concerted effort to write a history as if the borders drawn by the mandators had previously existed. However, after World War I, the “Ottoman society” continued to live with the reflex of an imperial people for many years, with the bureaucrats, soldiers, and intellectuals of Arab origin having difficulty accepting the borders that were drawn. The last Ottoman generation not only shaped the Turkish Republic, but also actively worked as the founders of the Arab geography under the colonial conditions of the mandate period. In this study, firstly, the paradigms which shape modern Arab historiography, some of which are anachronistic and some of which are contrary to historical reality, will be discussed through some representative examples. After which, several recent works which represent different approaches about the Arabs of the last Ottoman generation, which show the problems of the aforementioned paradigms, will be briefly evaluated.

Keywords: Modern Arab Historiography and Ottoman, Middle East, Mandate period, nahda, Arab nationalism

Giriş

Osmanlı ve Osmanlı bakiyesi toprakların tarihi XX. yüzyıl tarihçiliğinde genellikle bir süreklilik içinde ele alınmaz. Mesela Türkiye’de Cumhuriyet tarihi yazıcılığında özellikle ders kitaplarında uzun bir süre “inkılap tarihçiliği” bağlamında içine kapalı, İstiklal Harbi’ni “Osmanlı’dan kurtuluş tarihi”ne dönüştürmeye meyyal bir zihniyet hâkim oldu. Arap coğrafyası söz konusu olduğunda ise durum daha vahim bir görünüm arz etmektedir. Bu bölgelerde özellikle sömürge yapılarının etkinliklerinde en üst noktaya çıktığı XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra kaleme alınan tarih kitaplarında bu coğrafyanın Osmanlı geçmişi ya görmezden gelinmiş¹ ya da neredeyse bir “sömürge tarihi” bağlamında gündeme gelmiştir. Arap coğrafyasının Osmanlı geçmişi hakkındaki çarpıtmalar bazen öyle bir hal almıştır ki XX. yüzyıl Arap coğrafyası hakkındaki çalışmalarda “kaynak” olarak kullanılan, ancak belli bir yaşanmışlıktan sonra yazılan hatıratlarda da Osmanlı geçmişi belli ölçüde “karartılarak” ele alınmıştır. Manda ve sömürge döneminde başlayan “ulus-devlet inşası” sürecinde kaleme alınan tarih kitaplarında I. Dünya Savaşı genellikle bir kırılma noktasından ziyade bir “başlangıç noktası” olarak gündeme gelmiştir. Savaş sanki yepyeni topluluklar “yaratmış” gibi bir muameleye tâbi tutulmuştur. Bu toplumların savaş sırasında hâlâ Osmanlı tebaası olduğu ve savaş sonrasında manda dönemlerindeki yönetimlerle ilişkilerinde imparatorluk halkı refleksi gösterdikleri hususu -az sayıdaki çalışmalar² istisna tutulursa- Türkiye’de bile büyük ölçüde ihmal edilmiştir.

1 Abou-El-Haj, “The Social Uses of the Past”, s. 185, 199, dipnot 2.

2 Bunlara örnek olarak mesela bk. Çiçek, “Osmanlılık İdeolojisi”, s. 173-92; Polat, *Türk-Arap İlişkileri*, 158, 268, 299 vd.,

Arap Tarih Yazımında Hâkim Paradigmalar

Osmanlı'nın bir parçası olan Arap coğrafyasının geçmişiyle ilgili olarak XX. yüzyıl tarih yazımında ön plana çıkan dört büyük paradigmanın teşhis edilmesi mümkündür. Bunların ortak özelliği ise kısmen hatalı, kısmen de anakronik olmalarıdır.

Bunlardan birincisi, "inhitat/çöküş paradigması, diğeri de birincisiyle bağlantılı olarak "nehda ve uyanış" paradigmasıdır. XIX. yüzyıldan beri "inhitat/çöküş paradigması" iki farklı dönem için kullanılmaktadır.³ Bunlardan ilki İslam tarihinde Abbâsiler zamanında İslam kültürü "altın çağını" yaşadığı ve Abbâsi hanedanlığının yıkılışından sonra Moğol istilasıyla birlikte gittikçe zayıflayarak duraklama, gerileme ve çöküşe uğradığı iddiasıdır.⁴ Bu söylemi sadece Batılılar değil müslümanlar da üstlenerek günümüze kadar devam ettirmişlerdir.⁵ XX. yüzyılın sonlarından itibaren başta Fuat Sezgin olmak üzere çok sayıda araştırmacı bunun yanlışlığını ortaya koyan ciddi çalışmalar yapmış ve yapılmaktadır. İnhitat/çöküş paradigmasının hâkim olduğu ikinci dönem ise Araplar'ın Osmanlı idaresi altında yaşadıkları dört yüzyıllık zaman dilimidir. Buradaki iddiaya göre Osmanlılar Arap coğrafyasını maddi, manevi sömürmüşler ve geri kalmasına sebep olmuşlardır.⁶

İkinci olarak, Arap tarih yazımında kullanılan nehda/rönesans/uyanış paradigması birincinin devamı olarak görülebilir. Burada genellikle Grimm masallarından mülhem "uyuyan prenses"⁷ teşbihi yapılarak Napolyon'un 1798 yılında Mısır seferiyle Arap coğrafyasına "uyandıran öpücüğü" konduğunu iddia edilir. Buna göre Napolyon bilim adamları ve matbaasıyla Mısır'a gelmiş ve Mısırlılar'a farklı bir dünyanın kapılarını açmıştır. Böylece Mısır'dan başlamak üzere bütün Arap coğrafyasında bir nehda/rönesans hareketi başlamıştır.⁸ Mehmed Ali Paşa'nın "modernleşme/Batılılaşma" ça-

3 Burada sadece Arap coğrafyası tarihi ile ilgili olan inhitat/çöküş paradigması söz konusu olduğu için Osmanlı Devleti için "kuruluş-yükseliş-çöküş dönemleri" paradigmasını burada ele almadık. Bununla ilgili çalışmalar için bk. Armağan (haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak*; Bouquet, "From Decline to Transformation", s. 27-60. Ayrıca İslam tarihinin farklı dönemleri için kullanılan "çöküş paradigmasını" eleştirel bir şekilde ele alan makaleler için bk. Dziri - Güneş (ed.), *Niedergangsthesen*.

4 Konuyu çeşitli cephelerden ele alan bir çalışma için bk. Hees (ed.), *Inhitât: The Decline Paradigm*.

5 Temsili gücü açısından bk. Yıldız, "Abbâsiler", 37.

6 Osmanlı Devleti'nin II. Selim'den itibaren çöküşe geçtiğini ve bunun Mısır'da da kendisini gösterdiğini iddia eden söylemin temsilcisi olarak bk. Holt, *Egypt and Fertile Crescent*, özellikle "The Ottoman Decline" başlıklı bölüm, s. 61-163.

7 Bu teşbihe ilk karşı çıkanlardan biri Kenneth M. Cuno'dur (bk. *The Pasha's Peasants*, s. XV).

8 Nehda ile ilgili bk. Kassab, *Contemporary Arab Thought*, "The First Modern Arab Cultural Renaissance, or Nahda: From the Mid-Nineteenth Century to the Mid-Twen-

balarıyla bu nehda hareketi büyük bir ivme kazanmış ve nihayet siyasi düşünceye de sirayet ederek Osmanlı'dan kurtulma ile neticelenmiştir. XIX ve XX. yüzyıl başlarındaki Arap düşüncesinin Avrupa merkezli bir şekilde yazılmasının önde gelen savunucularından biri meşhur oryantalist Albert Hourani ve onun *Arabic Thought in The Liberal Age: 1798-1939* başlıklı eseridir.⁹ İlk defa 1962 yılında neşredilen ve sonra da pek çok baskısı¹⁰ ve pek çok dile tercümesi yapılan bu kitabın başlığından da anlaşılacağı üzere Hourani Napoleon'un işgali ile Araplar'ın "liberal çağ"ını başlatmakta ve "Arap düşüncesi"ni "çöküş" paradigmasına uygun bir şekilde Avrupa tesiri altında kalan çoğunluğunu gayrimüslim Araplar'ın oluşturduğu yazarların düşünceleri etrafında kurgulamaktadır. Eser son dönem Arap düşüncesi hakkında kalem oynatan, İngilizce okuyabilen hemen her araştırmacının başucu kitabı olma özelliğine sahip ve dolayısıyla etki alanı oldukça yüksek bir eserdir.¹¹ Fakat kitabın Türkçe'ye tercümesi sırasında isimdeki bu mesaj görmezden gelinmiş ve *Çağdaş Arap Düşüncesi* başlığı tercih edilmiştir.¹² Kitabın Arapça tercümesinde ise *el-Fikrül'Arabî fî asri'n-nehda: 1798-1939*¹³ başlığı tercih edilerek "liberal" yerine "nehda/uyanış" kavramı başlığa çekilmiştir. Hourani'nin eserinin neşrinden sonra "Araplar'da nehda" konusunda çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında son yıllarda derleme eser olarak ortaya çıkan iki eserde nehdanın kapsamının daha da genişletildiği görülür. 2016 yılında *Arabic Thought Beyond the Liberal Age: Towards an Intellectual History of the Nahda*¹⁴ başlıklı kapsamlı bir derleme kitap hazırlanarak editörler tarafından burada Hourani'nin eseri başlangıç noktası yapılarak hedefin onun eksik bıraktıklarını tamamlamak olduğu belirtilmiş ve Arap düşüncesini güncel araştırmalar ışığında yeniden değerlendirme ve tahlillerin Napolyon'un Mısır'ı işgali ve II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin de ötesine taşındığı iddiası dile getirilmiştir.¹⁵ Kita-

tieth Century" başlıklı bölümü, s. 17-47; Tomiche, "Nahda", s. 900-903; bu söylemin dışına taşarak kavramı tartışan çalışma için bk. Patel, *The Arab Nahdah*.

9 London - New York: Oxford University Press, 1962.

10 22. baskısı 2013'te yapılmıştır.

11 Kitabın tesiriyle ilgili söylenenler için bk. Reid, "Arabic Thought in The Liberal Age Twenty Years After", s. 541.

12 Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*.

13 Trc. Kerim Azkûl, Beyrut: Dârü'n-nehâr li'n-neşr. 1968. Kitabın tercümesi Kerim el-Kintâr tarafından gözden geçirilerek yeni bir baskısı daha yapılmıştır (Beyrut: Müessesetü Nevfel, 1997). Hanssen ve Weiss kitabın ilk defa 1997'de tercüme edildiğini düşünerek buradan XXI. yüzyılın başlarında "nehda" kavramına ilginin arttığı çıkarımında bulunmaktadırlar ("Notes on Transliteration and Translation", s. XXII). Esasen Arap yazarların "nehda" kavramına olan ilgisi çok daha önceleri başlamıştır (kitapların listesi için bk. Kassab, *Contemporary Arab Thought*, s. 367-68, dipnot 5).

14 Hanssen-Weiss (ed.), *Arabic Thought Beyond the Liberal Age*.

15 Editörlerin kapağın hemen arkasındaki notu, s. I.

bın Arapça tercümesinden ilham alarak “liberal age” tabirinin karşılığının “nehda” kelimesi olduğunu iddia eden¹⁶ editörler daha kitabın girişinde teorik bir çerçeve oluşturmaya çalışırken nehdayı (canlanma) küresel bir kavram olarak ortaya koymakta ve modern Arap entelektüel tarihini bu çerçeveye oturtmaktadırlar.¹⁷ Bununla birlikte bu eserde Hourani'nin görüşlerini eleştirel bir şekilde ele alan yazılar da mevcuttur.¹⁸

Nehda kapsamında 2018 yılında *The Arab Renaissance: A Bilingual Anthology of the Nahda*¹⁹ başlığıyla neşredilen derleme kitapta ise Cirmanus Ferhat (1670-1732) ve Hasan el-Attar (1766-1835) gibi farklı din ve bölgelerden zatların kaleme aldıkları metinler nehda öncüsü olarak kabul edilmiş ve böylece Hourani'nin oluşturduğu çerçevenin de ötesine geçilmiştir.

Hourani daha sonraları bölgeyi, müslüman düşünürleri, eserlerini ve Osmanlı tarihi ile ilgili yapılan kapsamlı çalışmaları yakından tanıdıkça *Liberal Age*'de dile getirdiği görüşlerin gözden geçirmeye başlamıştır. *Arabic Thought in The Liberal Age*'in yazılışından yaklaşık yirmi yıl sonra 1983 baskısına yazdığı önsözde itiraf gibi bir ifadeye bulunur. Kitap aslında 1950 ve 1960'lı yıllarda Avrupa'dan Ortadoğu'ya nasıl “tarafli bir şekilde” baktığını da göstermektedir. Arap düşüncesinin tamamının temsilcilerini kapsamamakta, aksine sadece bir yönünü ele almaktadır: Bu çalışma “Avrupa'nın siyasi gücünün artmasına ve yeni fikirlerin yayılmasına modern Avrupa'nın bazı fikir ve kurumlarını benimsemek yoluyla, belli bir doğrultuda, kendi toplumlarını ve onlara meşruiyet kazandıran inanç ve değerler sistemlerini değiştirerek karşılamak zorunda oldukları bir meydan okuma şeklinde görenler”²⁰ hakkındadır. Hourani'nin 1991 yılında vefatından iki yıl önce bu eseriyle ilgili yaptığı bir değerlendirmede ise kitaptaki eksiklerini açıkça ifade ettiği görülür: “Şimdi olsa onu aynı şekilde kaleme almazdım. Şimdi düşünüyorum da bu kitap Avrupa'dan gelen fikirleri kabul eden düşünce akımlarına abartılı yer veriyor ve bu akımları özellikle önemli görünen ya da en azından önemli düşünce akımlarını temsil eden bir dizi münferit düşünürde somutlaşmış olarak görüyordu. Bu şekilde yazan bizler, Avrupa'dan gelen fikirleri kabul etmeyen ya da kabul etseler bile bunları hâlâ geleneksel kategorilere ve yöntemlere dayanan bir düşünce çerçevesine dahil etmeye çalışan diğer düşünürleri ihmal etme eğilimindeydik.”²¹ Ancak onun bu itirafları okuyucularına yeteri kadar ulaşmadığı gibi, kitabında dile getirdiği görüşler yayılmaya ve geniş bir kitle tarafından

16 Hanssen – Weiss, “Notes on Transliteration and Translation”, s. XXII vd.

17 Hanssen - Weiss, “Introduction”, s. 1-37.

18 Mesela bk. Ghazal, “‘Illiberal’ Thought in the Liberal Age”, s. 214-33.

19 Ariss (ed.), *The Arab Renaissance*.

20 Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s. 8, 11.

21 Hourani, “How Should We Write the History of Middle East?”, s. 134.

benimsenmeye devam etmektedir. Öyle ki Hourani'nin kitabında hiç değinmediği Fas gibi Kuzey Afrika'nın en batısındaki Arap coğrafyalarındaki modern düşünce ve kültür tarihleri için bile "kurucu söylem" (founder of discursivity) geliştirdiği iddia edilebilmiştir.²²

Arap coğrafyasının Osmanlı dönemi tarih yazımında sıklıkla kullanılan paradigmalardan üçüncüsü "eşraf/ulema siyaseti" paradigmasıdır. Buna gören en üstte eyaletlerde konuşlanmış, düzeni sağlamak ve vergileri toplamakla görevli "yabancı emperyal otorite"nin temsilcileri, en altta bunların hüküm sürdükleri Arapça konuşan yerli kitleler ve bunların ortasında da bu ikisi arasında ara buluculuk yapan, yerel bilgilerini ve dil yeteneklerini kullanarak "tavsiyede ve uyarıda bulunmak ve genel olarak toplumun tamamı ya da bir kısmı adına konuşan bir tabaka bulunur."²³ Bu paradigmanın da önde gelen temsilcisinin yine Hourani olduğunu söyleyebiliriz.²⁴ Hourani, Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasını nasıl yönetebildiği sorusuna cevap ararken Max Weber'in Ortaçağ Avrupa toplumları için ortaya attığı asilzade teorisinden istifade ederek ve "eşraf paradigması"ni ortaya koymuştur. Buna göre toplum dikey olarak düzenlenmiş üç tabakadan oluşmaktadır. En üstte yabancı güçlerin temsilcileri bulunur, en altta da bunların hüküm sürdükleri, Arapça konuşan, üreten, çalışan esnaf veya köylü yerli kitleler yer alır. Nihayet bu iki tabakanın ortasında bunlar arasında ara buluculuk yapan, yerel bilgilerini kullanarak tavsiye eden, uyarı ve toplum adına konuşan bir eşraf tabakası bulunur. Eşrafın nüfuzu iki taraflı olup bunlar birbiriyle yakından ilişkilidir. Yönetici tabakaya karşı arkasında temsil ettiği büyük bir kitle olması hasebiyle vazgeçilmez bir konumda yer alırken, alt tabakaya karşı da onları yöneticilere karşı temsil ettiği, haklarını koruduğu için büyük bir güce sahiptir. Hourani'nin eşraf tabakası özellikle kriz zamanlarında vazgeçilmez olup, "devrimleri" bile yönlendirebilir, iktidar kavgaları sırasında çıkan yönetim boşluklarının yerini kendi nüfuzuyla doldurabilir.²⁵ Ancak Hourani'nin iddia ettiği şekilde Osmanlı Devleti bütün eyaletlerde ve bütün zamanlarda aynı eşraf/âyan siyasetini takip etmemiştir. Âyan/eşraf bazı bölgelerde halk tarafından seçilirken bazı bölgelerde de halkın içindeki varlıklı ailelerden, hatta bazen ulema arasından toplumun "tabii lideri" olarak ortaya çıkan zümrelerden oluşmaktaydı.²⁶ Eşraf paradigmasını kullanan sadece Hourani değildir. Özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda meseleyi aynı kalıplar içinde ele alan çok sayıda oryantalist bulunur. Gelvin'in "golden age of patronage

22 Aboul-Ela, "The Specificities of Arab Thoughts", s. 143.

23 Gelvin, "Was There a Mandates Period?", s. 424 vd.

24 Mesela bk. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 83-109.

25 Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 41 vd.

26 Mert, "Âyan", s. 195-98; Gelvin, "The 'Politics of Notables' Forty Years After", s. 20.

studies” adını verdiği bu dönem de başta Philip S. Khoury ve Ira Lapidus olmak üzere yirmiden fazla önde gelen Ortadoğu tarihçisi çalışmalarında eşraf paradigmasını kullanmışlar²⁷ ve dolayısıyla bunların ülkemizde Osmanlı coğrafyası sosyal tarih alanında yapılan çalışmalara damgasını vurduğu görülür.²⁸

Son olarak “Arap milliyetçiliği” ve hassaten “ayrılıkçı Arap milliyetçiliğinin kökenleri” ile ilgili oluşturulan paradigma modern Arap tarihinin Osmanlı kökenlerinin sıhhatli bir şekilde anlaşılmasının önündeki önemli engellerdendir. Buna göre Arap milliyetçiliği XIX. yüzyılda bu coğrafya henüz Osmanlı idaresindeyken ayrılıkçı bir ideoloji olarak ortaya çıkmış, XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde serpilmiş, hatta 1. Dünya Savaşı sonrasında manda haline getirilen bölgelerde kurulan devletlerde “kurucu ideoloji” olmuş ve aynı yüzyılın ortalarında zirvesine ulaşmıştır. Bu düşünceye göre Arap dünyasındaki milliyetçilik yerli elitlerden bir grubun “entelektüel” çabasıyla ortaya çıkmış, yine bu elit tabaka milliyetçiliğin taşıyıcısı ve yaygınlaştırıcısı olmuştur. İlk üç paradigmada olduğu gibi bunun da büyük ölçüde anakronik olup oldukça problemleri bir söylem olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Arap coğrafyasında ulus-devlet inşası sürecindeki tarih yazımında Arap milliyetçiliğinin kökenlerini Osmanlı dönemine dayandırmak neredeyse gelenek haline gelmiştir.

George Antonius konuyla ilgili ilk “akademik” monografi denilebilecek kitabını 1938’de İngilizce olarak neşretti. Çok sayıda baskısı yapılan *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*²⁹ başlıklı eser Arap milliyetçiliği konusundaki paradigmanın oluşumunda bir standart oluşturan eser olarak kabul edilir.³⁰ Ancak bu hususta genellikle gözden kaçırılan bir husus vardır. New York’taki Institute of International Education’ın kurucularından Stephen P. Duggan 30 Aralık 1920 tarihinde American Historical Association’da yaptığı ve sonradan neşredilen konuşmasında³¹ esasen Arap milliyetçiliği hakkındaki bu söylemin temellerini atmıştır. “Milliyetçiliğin Doğuşu” başlıklı bölümde Arap aydınlarının “Türk efendilerini” her zaman küçümsediklerini ve Türkçe’yi “barbar bir dil” olarak gördüklerini,

27 Gelvin, “The ‘Politics of Notables’ Forty Years After”, s. 20; Khoury, “The Urban Notables Paradigm Revisited”, s. 215-28.

28 Osmanlı âyanları üzerine yapılan bibliyografya çalışmaları için bk. Karasu, “Osmanlı Ayanları Üzerine Yapılan Çalışmalar”, s. 127-50.

29 London: Hamish Hamilton, 1938.

30 Eser hakkında çok sayıda eleştiri yazısı yazılmıştır (bunlardan önemli bazıları için bk. Haim, “‘The Arab Awakening’: A Source for the Historian?”, s. 237-50; Kirk, “The Arab Awakening Reconsidered,” s. 162-73; Hourani, “The Arab Awakening Forty Years After”, s. 21-40; Lukitz, “The Antonius Papers”, s. 883-95; Kramer, *Arab Awakening*, s. 111-23).

31 Duggan, “Syria and Its Tangled Problems”, s. 238-48.

bunların “kadim kültür ve medeniyetleriyle gurur duyduklarını ve İslam dünyasında Arap etkisinin yeniden canlanmasını heyecanla beklediklerini” yazıyordu. Ona göre ulusal ve temsili bir hükümet tarafından yönetilmek, “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkelerini benimseyen” Suriye Arapları’na da cazip geliyordu.³²

Nitekim Antonius’un geliştirdiği anlatı daha sonraları C. Ernest Dawn,³³ Zeine N. Zeine,³⁴ Philip S. Khoury,³⁵ Rashid Khalidi³⁶ ve Adeed Dawisha³⁷ gibi çoğu Arap kökenli yazarlar tarafından revize edilse de genel itibarıyla günümüze kadar Arap milliyetçiliği alanında İngilizce bilen/kullananlar tarafından yapılan çalışmaların kurgusunda tayin edici olduğu gibi, dünyada akademik çalışmalarda bu ikincil kaynakların kullanılmasıyla oluşan literatür de dikkate alınırca etki alanının çok daha geniş olduğu söylenebilir.

Esasen Antonius’un kitabını kaleme aldığı yıllardaki meselelerin esere damgasını vurduğu görülür: 1930’lu yıllarda bütün dünyada milliyetçiliğin yükselişe geçtiği bir dönemde “seküler Arap milliyetçiliği” özellikle hıristiyan Araplar arasında popülerleşmeye başlamış ve bu akıma seküler Araplar da dahil olmuşlardır. Antonius’un eseri Arapça’ya ilk defa 1946 yılında *Yakazatü'l-Arab* başlığı ile Suriye’de neşredilmiş³⁸ ve bundan sonra çok sayıda baskısı ve başka tercümelere³⁹ yayımlanmıştır. Ancak o dönemde milliyetçilik hakkında Araplar arasında el kitabı haline gelen asıl kitap Suriye hıristiyanlarından Kostantin Züreyk’in⁴⁰ 1939 yılında kaleme aldığı *el-Va’yü'l-kavmi*⁴¹ (millî şuur) başlıklı eseri olmuş ve bunu daha sonra diğerleri takip etmiştir.⁴² Züreyk eserinde Arap milliyetçiliğinin tarihçesini yazmak yerine Arap millî şuurunun temellerini ele almış ve din birliğinden ziyade ırk, dil, kültür ve tarih ortaklığı üzerinde durmuştur. Züreyk’in kitabına Lübnanlı Rum Ortodoks hıristiyanlarından Raîf Hûrî tarafından 1941 yılında *Meâlimü'l-va'yü'l-kavmi* başlıklı bir reddiye yazılmıştır. Komünist ideolojiye

32 Duggan, “Syria and Its Tangled Problems”, s. 239 vd. Ayrıca bk. Gelvin, *Divided Loyalties*, s. 4 vd.

33 Dawn, “From Ottomanism to Arabism” s. 378-400; Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*; Türkçesi: *Osmanlılıktan Arapçılığa*.

34 Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*.

35 Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*; Khoury, *Syria and the French Mandate*.

36 Khalidi v.dğr. (ed.), *The Origins of Arab Nationalism*.

37 Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century*.

38 Trc. Ali Haydar er-Rikâbî, Dimaşk: Matbaatü't-terakki, 1365/1946.

39 Meselâ bk. *Yakazatü'l-Arab: Târihu'l-hareketi'l-Arabi'l-kavmiyye*, trc. Nâsirüddin el-Esed - İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Melâyîn, 1987.

40 Züreyk hakkında bk. Görgün, “Züreyk, Kostantin”, s. 696-98.

41 Beyrut: Dârü'l-mekşûf, 1939.

42 Alâylî, *Düstûrî'l-Arab el-kavmî*; Nâsirüddin, *Kazıyyetü'l-Arab*.

mensup olan Hûrî, Arap şuurunun “manevi” unsurlara değil, “ayakları yere basan maddi” unsurlara dayandırılması gerektiğini düşünür.⁴³

1930 ve 40'lı yıllarda hıristiyan ve müslüman Araplar'ı ortak bir şuur etrafında toplanmaya iten en önemli husus hiç şüphesiz mandacıların Filistin coğrafyasına yahudi göçünü teşvik etmeleri ve 1936-1939 yılları arasında sömürgecilere karşı verilen millî mücadele olmuştur. Aşağıda da ele alacağımız gibi bu mücadele ile Araplar ortak bir şuura ihtiyaç duymuşlardır, ancak bunu yüreklerinde hisseden aydınların çoğu Osmanlı tedrisatından geçmiş kadrolardı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra da bağımsızlık mücadelesi devam etmiş, özellikle mandacıların Filistin toprakları üzerindeki emelleri ve 1948 yılında İsrail Devleti'nin kuruluşu Araplar için “ortak bir dava” etrafında toplanma ihtiyacını hissettiren en önemli unsur olmuştur.

Antonius'un kitabının ilk neşrinin üzerinden seksen üç yıl geçtikten sonra Türkçe'ye tercüme edilmesi Arap milliyetçiliğinin kökenlerini XIX. yüzyılda gören anlatının ülkemizde daha da canlanarak devam edeceğinin de bir işareti olarak görülebilir.⁴⁴ Mütercimlerden M. Akif Koç “Takdim” yazısında şöyle bir serzenişte bulunmaktadır: “... Ortadoğu üzerine çalışsan, Türkiye'de tanınmış ... bir uluslararası ilişkiler profesörünün, bu eserin tercüme sürecinde doğrudan bana hitaben ‘Bu esere harcanacak zamana ve kâğıda yazık olur’ şeklindeki ifadesi de -tartışmalı akademik perspektifi bir yanabu olumsuz ve tarafgir bakış açısının bir yansımasıdır.”⁴⁵

Bu bakımdan kanaatimce araştırmacıların bu kitabı okurken ve “kaynak” olarak kullanırken hakkındaki haklı eleştirileri de göz önünde bulundurmasında fayda olacaktır. Zeine 1860 yılında Lübnan'da baş gösteren ayaklanmaları “Suriye'deki fikir hareketi tarihinde XIX. yüzyılın belirleyici hadisesi” olarak gören ve “bir grup genç düşünürün ülkelerini Türk yönetiminden kurtarmak için” faaliyetlerine başlaması olarak yorumlayan bunu “millî karaktere sahip bir hareket” olarak isimlendiren Antonius'un⁴⁶ vardığı neticeyi “yanıltıcı ve tamamen haksız ve temelsiz” olarak görmektedir. Zira bu ayaklanma Maroni hıristiyanların bir isyanı olup kesinlikle genel bir Arap isyanı değildi. Üstelik müslümanların padişahı devirmek gibi bir niyetleri de yoktur.⁴⁷ 1868-1908 yılları arasında Arap milliyetçiliğinin emekleme dönemi olarak isimlendiren Antonius⁴⁸ Arap milliyetçiliğinin ilk organize faaliyeti olarak Beyrut'taki Protestan Koleji'nde eğitim gören

43 Hûrî, *Meâlimü'l-va'yi'l-kavmi*, s. 11 vd., 29 vd.

44 Antonius, *Arap Uyanışı*.

45 Antonius, *Arap Uyanışı*, s. 10.

46 Antonius, *Arap Uyanışı*, s. 54.

47 Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, s. 36.

48 Antonius, *Arap Uyanışı*, s. 69-84.

öğrencilerin 1875’lerde kurduğu gizli derneği görür. Bunlar “Farklı inançlara sahip ve ülkenin aydınlanmış *elit*lerini temsil eden yirmi iki kişiyi deneye üye yapmayı başardılar.” Zeine bu hususta da Antonius’un abarttığını ve tarihî hiçbir delille desteklenmediğini belirtir ve burada söz konusu olan “aydınlanmış elit”in kimlerden oluştuğu üzerinde durur.⁴⁹ Ancak Antonius’u eleştiren Zeine milliyetçilik hususunda kendisi de bir anakronizme düşmekten kurtulamaz. Milliyetçiliğin zaman içinde farklı devletlerde anlam değişikliğine uğradığını belirten yazara göre, “Milliyetçiliğin ırksal, kültürel ve manevi unsurları dikkate alınırsa Arap milliyetçiliğinin dünyadaki en eski milliyetçiliklerden biri olduğu görülür. Arap milliyetçiliğinin gerçek doğuşu İslam’ın yükselişiyle birlikte gerçekleşmiştir.”⁵⁰ Dolayısıyla böyle bir yaklaşımın ciddi hiçbir tarih anlayışında yeri olmadığı söylenebilir.

Hourani, Antonius’un kitabını belli bir amaç doğrultusunda aceleyle kaleme aldığını ve bunun iki farklı yazın türünün biraz da “rahatsız edici bir birleşimi”nden ibaret olduğunu düşünür. Ona göre kitap hem bir tarihî anlatı hem de bir siyasî savunudur. Hourani, Antonius’un siyasî duruşunun kitabın şekillenmesinde ne derece belirleyici olduğunu sorgulanması gerektiği fikrindedir. Ona göre kitap herhangi bilimsel bir veriye dayanmamakta, çok az dipnot barındırmakta olup, belgelerin sıhhati ise şüphelidir. Ona göre kitap ilk etapta akademisyenlere hitaben değil de bilimsellikten uzak, “gösteriş” gibi görünebilecek her şeye şüpheyile yaklaşan İngilizler için kaleme alınmıştır.⁵¹

Bu noktada 1930 ve 40’lı yıllarda milliyetçilik akımının zirve yaptığı dönemlerde ulus-inşa sürecinde Türk tarihçiliğinde de “tavşana kaç, tazıya tut” dercesine, Araplar’ın ötekileştirilerek ele alındığını, bu tavrın tek taraflı olmadığına dikkat çekmek istiyorum: I. Dünya Savaşı yıllarıyla ilgili olarak tarihî gerçekliği yansıtmasa da genel bir “Arap ihaneti” söylemi yıllarca Türk akademisinde ve kamuoyunda tartışılmıştır.⁵²

Osmanlı dönemi Arap coğrafyası tarih yazımı hakkındaki paradigmalara ilgili bölüme son vermeden önce son yıllarda neşredilmiş ve çalışmayı değerlendiren bazı yazarlar tarafından “paradigmaları değiştiren”⁵³ bir eser olarak takdim edilen bir kitaptan bahsetmek faydalı olacaktır. Ussama Makdisi *Age of Coexistence: The Ecumenical Frame and The Making of the*

49 Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, s. 52 vd.

50 Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, s. 129 vd.

51 Hourani, “Arab Awakening Forty Years After”, s. 26.

52 Konuyla ilgili olarak bk. Çiçek, “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası”, s. 169-88.

53 Aydın, “Introduction”, s. 2.

*Modern Arab World*⁵⁴ başlıklı eserinde daha önceki araştırmalarına⁵⁵ dayanarak Osmanlı sonrası Doğu Akdeniz bölgesindeki Arap topraklarındaki (Meşrik) etnik ve dini çoğulculuğa yeni bir perspektiften bakarak sanki “geleceğin kendisine bağlı olarak kurulabileceği bir geçmiş” inşa etmeye çalışmaktadır. Yazar günümüzün bölgedeki problemleri ele alırken sıkça başvurulan “sectarian/mezhep” odaklı açıklamaların yerine kendisinin “ekümenik çerçeve” (the ecumenical frame) olarak isimlendirdiği bir açıklama modeli ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre ekümenik çerçevenin anlaşılması “seküler eşitlik ilkesine, yani farklı inançlara sahip vatandaşların eşitliğine yönelik kültürel ve anayasal taahhüde dayanan yeni bir birlikte yaşama normunun ortaya çıkışını anlamak için” iyi bir fırsat sağlayacaktır. Makdisi'nin “ekümenik çerçeve”si her ne kadar “liberal age”in karşılığı olmasa da⁵⁶ o yukarıda ele aldığımız nehda paradigmasını kabul eder. Kitabında merkeze aldığı dönem XIX. yüzyılın ortalarında başlar ve XX. yüzyılın ortalarında sona erer. Ona göre XIX. yüzyılın sonlarında 1860'taki olaylara tepki olarak Suriye'deki hıristiyanların başını çektiği Arap elit tabaka basın, okul vb. vasıtasıyla Osmanlı'nın müslüman-gayrimüslim hiyerarşisine meydan okuyan “ekümenik çerçeve”yi inşa etmişler ve aynı bölgedeki müslüman çevreler de daha sonra buna müspet cevap vermişlerdir. Makdisi'ye göre farklı dinden grupların birlikte yaşamasını mümkün kılan bu ekümenik çerçeve, liberal Avrupa geleneklerinin ithal edilmesiyle değil, yerli bir siyasi gelenekten ortaya çıkmış olup Araplar'ın aşağıdan yukarıya bu hareketi, İstanbul'daki reformcuların yukarıdan aşağıya anayasal çabalarından daha etkili olmuştur.

Osmanlı'daki ve Osmanlı sonrası bölgedeki bütün hadiseleri “ekümenik çerçeve”ye oturtmaya çalışan Makdisi bu çerçeveye uymayan durumları ise görmezden gelmeyi tercih etmektedir. Mesela onun “Araplar bağımsızlığa giden yolda savaşmak değil müzakere etmek zorunda kaldılar”⁵⁷ şeklindeki ifadesi aşağıda ele alacağımız gibi Araplar'ın yıllarca pek çok cephede verdikleri silahlı istiklal harplerini görmezden geldiğinin açık bir göstergesidir. Makdisi eserinde anakronik bir şekilde XX ve XXI. yüzyıldaki düşünce yapılarının sanki XIX. yüzyıldan itibaren mevcutmuş gibi görme eğiliminde olsa ve Türkler'e haksızca yöneltilen sözde “soykırım gibi” bir iddiayı kabul etse de, en azından Doğu Akdeniz Arap coğrafyasının entelektüel tarihini ezberlerin dışına çıkararak anlamaya çalışması ve farklı tartışmaların kapısını aralaması, bu eseri bu alana dikkate değer bir katkı haline getirmektedir.

54 Oakland: University of California Press, 2019.

55 Makdisi, *The Culture of Sectarianism; Artillery of Heaven*.

56 Makdisi, *Age of Coexistence*, s. 8.

57 Makdisi, *Age of Coexistence*, s. 119.

Modern Arap Coğrafyasının Kurucuları Olarak Osmanlı Nesli

Son dönem Osmanlı devlet bürokrasisinde görev alanların farklı coğrafyalardan geldikleri ve farklı etnik kökenlere sahip oldukları ilk bakışta görülecektir. Bu kadrolar Şerif Hüseyin ve taraftarları gibi istisnalar hariç I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlılık ideolojisi etrafında toparlanmışlar ve uzun süre birlikte çalışmaya devam etmişlerdir.⁵⁸

XX. yüzyıl Arap coğrafyası hakkında yukarıda ele alınan hâkim söylemlerin dışına çıkabilen bazı çalışmalar da mevcuttur. California Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Michael Provence'nin *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*⁵⁹ başlıklı kitabı böyle bir eserdir. Provence referans noktası olarak "yeni bir şeyin doğuşunu değil, yaşlı ve evrimleşmekte olan bir şeyin ölümünü" aldığını ifade etmekte ve esasen Osmanlı geçmişinin, alışkanlıklarının ve düşünme şekillerinin Osmanlı bakıyesini topraklardaki nesilleri nasıl etkilediği sorusunun peşine düşmektedir.⁶⁰ Osmanlı'nın son nesli sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin şekillenmesinde değil, aynı zamanda Arap coğrafyasının şekillenmesinde, "milletin kurtarıcısı" yeni devletlerin kurucuları olmuşlardır. Osmanlı'nın askerî ve mülki kadroları, vatandaşları işgalcilere karşı Anadolu Millî Mücadelesi'ni nasıl verdilerse Osmanlı'nın Arap bölgelerinde de benzeri mücadeleleri vermişler, sömürgeciler tarafından çizilen sınırları kabul etmeyerek XX. yüzyıl ortalarına kadar mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Bu mücadeleyi verenler *son Osmanlı kuşağı* olup mücadelelerin başını çekenler de bunların ardından gelenler de "Osmanlı vatandaşlarıdır."⁶¹ Provence sıkça bu hakikatin hem oryantalist bakış açısıyla yazılan eserlerde hem de ulus-devlet inşası sürecinde yazılan kitaplarda bilinçli olarak ihmal edildiğinin altını çizer.⁶²

Provence birbiriyle bağlantılı üç ana argüman ortaya koymaktadır: 1. Orta-doğu'nun XX. yüzyıldaki şekillenmesinde ilk sırada sömürgeci miras, ikinci sırada da "Osmanlı modernleşme projesi"nin ortak mirası gelmektedir; 2. Avrupa'nın sömürge mirası Türkiye, Irak, Suriye ve Filistin'de ortak bir tecrübeydi ve bu tecrübe göz önüne alınmadan bölgenin tarihi anlaşılabilir; 3. şimdiye kadar bölgeyi Türk, Suriye, Irak vb. ulusal tarihlerin perspektifinden bakarak yazma alışkanlığı en azından 1940'lı yıllara kadar bölgede

58 Örnekler için bk. Akşin, "Turkish-Syrian Relations", s. 1-17; Rafık, "Türkiye-Suriye İlişkileri", s. 31-72; "Çiçek, "Osmanlılık İdeolojisi", s. 173-92; Polat, *Türk-Arap İlişkileri*, tür.yer.

59 New York: Cambridge University Press, 2017; Türkçesi: *Son Osmanlı Kuşağı*.

60 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 32.

61 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 79.

62 Mesela bk. Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 31-33, 35.

halkının ortak yönlerinin üstünü örter.⁶³ Provence çalışmasında bütün bu argümanları büyük ölçüde arşivlere ve dönemin hatıratlarına dayanarak delillendirmeye çalışır ve bunda da büyük ölçüde başarılıdır. Bütün kitapta Avrupalı mandacıların “sömürgeci güç” olarak tavsif edilmesi tarihin gidişatını doğru okuma açısından isabetli olmuştur. Zira yüzyıllardır dünyayı sömüren güçlerin nihayet Osmanlı'yı paylaşım masasına koyduklarını ve savaş boyunca da haritalar üzerinde bu paylaşımın nasıl olacağını tartıştıklarını ve nihayet Paris “barış antlaşmaları” çerçevesinde “mandaterlik”⁶⁴ gibi bir kavramı paravan yaparak bu emellerine ulaştıklarını görüyoruz.

Ortadoğu'nun Osmanlı ortak mirasının en bariz özelliği Osmanlı'nın modernleşme tecrübesinde yatmaktadır. Osmanlı modernleşmesi ise uzun XIX. yüzyılın “evrensel çaptaki modernleşme, militarizm ve ilerleme söyleminin bir parçası olup” Avrupa'daki süreçlerle bütünleşmiştir.⁶⁵ Provence'in Osmanlı'nın Avrupa ile bütünleşme anlayışında oldukça ileri gittiğini söyleyebiliriz. Öyle ki Kraliçe Victoria'nın torunu olması hasebiyle neredeyse bütün Avrupa krallarının kuzeni olan Alman İmparatoru II. Wilhelm burada “Osmanlı sultanı”nın, yani II. Abdülhamid'in biraderi (his Ottoman brother monarch) olarak karşımıza çıkar.⁶⁶

Osmanlı modernleşmesini “başarısız bir proje” olarak niteleyen geleneksel yaklaşımı eleştiren Provence, literatürde bunun genellikle “Batılılaşma”, sekülerleşme ve savunmacı modernleşme olarak tarif edildiğini, hakkı olarak bunun da Osmanlı modernleşme projesinin nevi şahsına mahsus unsurlarının kaybolmasına yol açtığına işaret eder.⁶⁷ Esasen kanaatimce Osmanlı modernleşmesini sadece Batılılaşma mânasında değil de bir nevi karşılaşılan problemler ve yenilgilerle mücadele kapsamında atılan adımlar, tavizler ve tedbirler bağlamında ele almak elzemdir.

Ortadoğu'nun bugün içinde bulunduğu kriz durumunun ana sebebi olarak I. Dünya Savaşı sonrasında bölgede kurulan sömürge düzenleri olduğunu söylemek aslında malumu ilandır. Esas problem büyük harp sonrası kurulan manda sisteminin temelinde yatan ve günümüz dünya sistemi tarafından da hâlâ beslenen “sırf doğdukları yer itibariyle bazı halkların” “diğer

63 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 35-36.

64 “Manda” kavramını sorgulayan yazarlardan biri de Gelvin'dir (bk. “Was There a Mandates Period?” s. 420-32).

65 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 45.

66 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 27; Provence, *Last Ottoman Generation*, s. 1. Provence “kardeş” ifadesini daha sonra verdiği bir söyleşide şöyle izah edecektir: “‘Kardeş monarşiler’ derken bazıları birbirine dost, bazıları düşman olan monarşiler kıtası Avrupa'da Sultan Abdülhamid'in de dönemin Avrupalı monarşilerinden birini temsil ettiğini söylemek istedim” (“Dr. Michael Provence ile Söyleşi”, s. 86).

67 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 46.

bazı halklara kıyasla yaşam hakkına ve özgürlüğe daha layık” oldukları düşüncesidir. Halbuki büyük acılara maruz kalan halk kitleleri bu mirası hak edecek bir şey yapmamışlardır.⁶⁸ Manda yönetimlerine ilk tepkiyi verenler de mütareke döneminde, başka bir deyişle “millî mücadeleler” döneminde hâlâ Osmanlı kimliği taşıyan askerî ve sivil elit tabakadır. Burada bir hususa işaret etmekte fayda ittihaz etmekteyim. Esasen Türkiye’de “Millî Mücadele” dönemi denildiğinde 1918-1922 yılları arasında sadece Anadolu’da verilen mücadele anlaşılmaktadır. Ancak 1918-1919’dan sonra büyük çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu sömürge veya işgal altında yaşayan halkların hemen hepsi bağımsızlık savaşları vermiştir. Arap coğrafyasında işgalcilere karşı verilen millî mücadelelerle Anadolu’dakinin kesin bir şekilde birbirinden ayırtılamayacağı aşîkârdır. Mesela Humuslu Mazhar es-Sibâî harbin akabinde önce Anadolu’da Mustafa Kemal’e katılmış, daha sonra da Suriye bölgesinde Fransızlar’la mücadele eden İbrâhim Henânû’ya katılmıştır.⁶⁹ Provence Suriye’deki mücadelenin liderlerinden Ramazan Şellaş’ın da köylüleri harekete geçirirken Gazi Mustafa Kemal’inkine benzer bir mücadeleye giriştiklerini ve o köyün de 1920 Ankara’sı olduğunu ilan ettiklerini, hatta onun da eşrafın Millî Mücadele’ye katkıda bulunmaları için Mustafa Kemal’inkiler gibi mektuplar yazdığını aktarır.⁷⁰ Ayrıca Provence’in İngiliz arşivlerine dayanarak verdiği bilgilere göre Anadolu’da başlayan Millî Mücadele hareketi Osmanlı bölgelerinin *tamamını* kucaklamaktadır.⁷¹

Osmanlı Devleti’nin yenilgisi sonrasında Anadolu ve Arap coğrafyası arasındaki kopuşun “ulus-devlet inşası sürecinde olduğu anlaşılmaktadır. Provence burada hayatlarından kesitler verdiği bazı “kahramanların” mücadelesinin ulus tarih yazım sürecinde kasıtlı olarak hatalı bir kurguyla ders kitaplarında anlatıldığını belirtir. Mesela 1920 Haziranında Suriye’nin Fransızlar tarafından işgaline karşı direnişin başını çekerken şehit düşen Suriyeli Yûsuf el-Azme’nin hayatı böyle bir çarpıtmaya maruz kalmıştır. Yûsuf el-Azme Suriye “resmî tarih yazımında” önemli bir yere sahip olup Şam’da heykeli dikilen üç “kahramandan”dan biridir (diğer ikisi Selahaddin-i Eyyûbî ve Hâfız Esed’dir). Suriye’de ders kitaplarındaki anlatıya göre Azme Faysal’ın isyanına katılarak hem Fransızlar’a hem de Türkler’e karşı savaşmıştır. Fakat bu hakikate terstir, zira Azme mütarekeye kadar Osmanlı ordusunda hizmet etmiş ve Azme şehit olduktan sonra da dul eşi ve çocukları İstanbul’a dönmüşlerdir. Milliyetçi tarih yazımları Anadolu Millî

68 Provence, *Son Osmanlı Kuşığı*, s. 37.

69 Provence, *The Great Syrian Revolt*, s. 97.

70 Provence, *Son Osmanlı Kuşığı*, s. 271; Provence, *The Great Syrian Revolt*, s. 116, dipnot 12.

71 Provence, *Son Osmanlı Kuşığı*, s. 185.

Mücadelesi'nin Suriye'deki cazibesini silmiştir.⁷² Kitapta benzeri başka örnekleri bulmak mümkündür.

Son Osmanlı kuşağının ortak noktaları Osmanlı Devleti'nin reform edilmiş askerî veya mülkî okullarında iyi bir eğitim görmüş Araplar olmaları, yüksek kültüre sahip askerîye veya mülkiye sınıfına dahil olmalarıdır. Kitabın başındaki üç tabloda kitapta isimleri sıkça geçen ve ileride Irak, Suriye ve Filistin tarihinde "kurucu rol" üstlenecek, hatta bazıları da "kahramanlaşacak" şahsiyetlerin ve Osmanlı uyruğundan olmayan bazı yabancı siyasetçi ve memurların listesi oluşturulmuş ve bunların doğum yerleri, eğitimleri, Kasım 1918'deki mevki, savaştan sonraki mesleği ve ölüm yeri ve zamanı hakkında bilgi verilmiştir.⁷³ Yâsin ve Tâhâ el-Hâşimî kardeşler, Fevzi Kavukçu (Fevzî el-Kavukcî), Nûrî es-Saîd, İbrâhim Henânû, Şekib Arslan ve Abdurrahman Şehbender bu asker ve sivil memurlardan bazılarıdır.

Bu son Osmanlı kuşağı, mandacıların çizdiği sınırları tanımaksızın Irak, Suriye ve Filistin bölgelerinin istiklali için mücadele etmişlerdir. Zira onlar için o sınırların, devletlerin ve millî tarihlerin hiçbir anlamı olmadığı için bütün mücadele alanı bölünmemiş şekilde tahayyül edilen geniş bir Osmanlı coğrafyasıdır.⁷⁴ Bu kuşağın önemli temsilcilerinden biri Fevzi Kavukçu'dur. Laila Parsons *The Commander: Fawzi al-Qawuqji and the Fight for Arab Independence 1914-1948*⁷⁵ başlıklı bir çalışmada Kavukçu'nun hayatını ve geniş bir coğrafyada verdiği mücadeleyi onun hatıratına ve arşiv belgelerine dayanarak ele almış ve bu eseriyle Filistin Kitap ödülüne (Palestine Book Awards) layık görülmüştür.⁷⁶

Parsons'un büyük ölçüde kendi hatıratına dayanarak anlattığına göre Kavukçu 1890 yılında bugün Lübnan sınırları içinde yer alan Trablusşam'da doğdu, İstanbul'da askerî okulda okudu, 1912'de Trablusgarp'ta Osmanlı ordusu içinde İtalyanlar'a karşı savaştı, I. Dünya Savaşı'nda Süleyman Askerî Bey'in kumandasında Basra savunmasında İngilizler'e karşı savaştı ve yaralandı. İyileştikten sonra Cemal Paşa'nın kumandası altına girdi, Filistin'de Mustafa Kemal'in emrinde bulundu. 1918'deki mütarekeden sonra doğduğu yere, Trablusşam'a "mağlup bir imparatorluğun mağlup olmuş bir subayı" olarak döndü. 1919'da diğer pek çok "Osmanlı Arabı" subayla birlikte Suriye'yi savunmak için Emîr Faysal'ın yanında yer aldı

72 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 81, 187.

73 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 23-26.

74 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 37.

75 London: Saqi Books, 2016.

76 Sherif, "Laila Parsons' work wins Book Award", <https://www.middleeastmonitor.com/20171128-laila-parsons-work-wins-book-award/> Erişim: 12.06.2023

ve kendisi gibi son Osmanlı kuşağından Yâsîn el-Hâşimî'nin kumandasına girdi. 1925'te yenilgiyle neticelenen Meyselûn muharebesine katıldı ve ardından kısa bir süreliğine Fransız Suriye Lejyonu'nda görev aldı. Fakat kısa bir süre sonra Fransızlar'a karşı isyan hareketinin başında yer alarak çete savaşlarına girişti. 1927'de Temmuz ayının ilk gününde Atatürk Millî Mücadele sonrasında ilk defa İstanbul'a geldiğinde Kavukçu da Ömer Fevzi Abdülmecid ismi taşıyan sahte bir kimlikle burada bulunuyor, kıyından Ertuğrul yatındaki Atatürk'ü imrenerek izliyordu.⁷⁷ Kavukçu buradan Hicaz'a geçti ve Suûdîler'in yeni kurulan krallığında orduda iş buldu ve ordunun eğitim programını hazırladı. Hâşimîler'in İbn Suûd'a düzenlediği bir komploda yer aldığı gerekçesiyle kısa bir süre tutuklandı, suçsuz olduğu anlaşılınca serbest bırakıldı. Suûdî yönetiminde güvende olmadığını düşündüğü için Ekim 1932'de Irak'ın bağımsızlığı ilan edildikten sonra Kahire üzerinden Bağdat'a gitti ve buradaki askerî akademide çalıştı. 1936'da Filistin'deki direnişe katılarak burada İngilizler'e karşı yürüttüğü mücadele ile meşhur oldu. Filistin'in bölünmesi planları devreye sokulunca 1939'da Ürdün'de Emîr Abdullah'a karşı bir suikast hareketinin içinde bulundu. 1941'de Irak'ta Alman destekli bir darbeye katıldı ve bu darbe ile iş başına gelen hükümetin İngiltere'nin Irak'ı tekrar işgaliyle bertaraf edilmesinden sonra Almanya'ya sığındı. II. Dünya Savaşı sonrasında Ruslar tarafından Berlin'de yakalandı ve 1947'de Ruslar'ın elinden kaçtıktan sonra Beyrut'a geldi. 1948'deki Arap-İsrail savaşına Arap orduları kumandanı olarak katıldı. Büyük yenilgiden sonra geri kalan hayatını Beyrut'ta geçirdi ve Aralık 1976'da vefat etti. Kavukçu'nun Alman eşi Anneliese daha sonra aile efradına Kavukçu'nun ölüm yatağında sanki Osmanlı ordusuna geri dönmüş de subay arkadaşlarıyla sohbet ediyormuş gibi Türkçe konuştuğunu duyduğunu söylemiştir.⁷⁸ Kavukçu 1956, 1967 ve 1973'teki Arap-İsrail savaşlarını Lübnan'daki evinden buruk bir şekilde takip etmiş, Lübnan iç savaşı sırasında vefat etmiştir. Çocuklarının "güvenli" bir yere taşınma teklifini ise kabul etmemiştir.

Kavukçu'nun hayatı o dönemde Arap topraklarında yaşayan Osmanlı sabbaylarının nasıl davrandıkları, keyfi çizilen sınırlar içinde nasıl hareket ettikleri ile ilgili çok güzel fikir vermektedir. Ancak bu kadronun hayatta kalanları XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen hadiselerde artık pek etkin olamayacaklar ve sınırlar yokmuş gibi davranamayacaklardı.

Aynı şekilde manda dönemindeki Arap halk da bir müddet daha imparatorluk dönemindeki reflekslerine devam etmiş ve manda yönetimleriyle ilişkilerinde Osmanlı dönemindeki gibi davranmışlardır. Bu ise Osmanlı

⁷⁷ Parsons, *The Commander*, s. 90.

⁷⁸ Parsons, *The Commander*, s. 254-55.

yönetim tarzından bihaber mandater kuvvetlerin memurlarını zor durumda bırakmıştır. Mesela Osmanlı tebaasının devletin memurlarından şikâyetleri olduğu durumlarda, adalet arayışlarında veya başka ihtiyaçları olduğunda sultana dilekçe yazmak gibi bir alışkanlığı vardı. Bölge mandacılar tarafından işgal edildiğinde ise “Dilekçe dolu posta çuvalları, mandaların yeni efendilerinin karşısında nahoş bir sürpriz olarak duruyordu.”⁷⁹

II. Dünya Savaşı'nın başladığı yıl Milletler Cemiyeti'nin Mandalar Komisyonu da toplanarak mandaların sona erdirilmesine karar verdi. Ancak bu karar uygulamaya geçmeden bütün bir Arap coğrafyası savaş alanına dahil olmuş ve bölge çoktan “askeri sömürge” statüsüne düşmüştü. Mandacıların yahudiler için düşündüğü Filistin ve hıristiyanlar için düşündüğü Lübnan toprakları yıllarca iç savaşa maruz kalırken diğer bölgelere de istikrar ve barış gelmemiştir. Provence de günümüzde bölgede yaşanan sıkıntıların temelinde manda yönetimlerinin kurduğu düzenin yer aldığını düşünür⁸⁰ ve bunda da haklıdır.

Kitap uluslararası kurumların - ki bu eserde söz konusu olan 1919'da Paris'te kurulan Milletler Cemiyeti ve onun bünyesinde oluşturulan komisyonlardır - gücü elinde bulunduranların elinde nasıl bir “meşruiyet aracına” dönüşebildiğini göstermesi açısından çok faydalıdır. Eser ayrıca I. Dünya Savaşı sonrasında bölgedeki istiklal harplerinin Anadolu'daki de dahil olmak üzere Osmanlı kadroları tarafından birbiriyle irtibatlı bir şekilde yürütüldüğünü göstermesi açısından da bir açığı kapatmaktadır.

Provence'nin *Son Osmanlı Kuşağı*'nda ele aldığı son konulardan biri İskenderun krizidir. Yazar bütün kitap boyunca bölgede çizilen sınırların suniliğine vurgu yaparken Türkiye'nin İskenderun sancağı ile ilgili girişimlerini mesafeli bir tarzda, bir hakikatin dile getirilmesinden çok “Türkiye'nin iddiaları” olarak ifade etmektedir. Suriye'nin kuzeyinin sakinlerinin kahr ekseriyetinin Türkler'den oluştuğunu görmezden gelerek “Suriye'nin birliğine ve bütünlüğüne kozmopolit İskenderun sancağı da dahildi” ifadesini kullanmaktadır.⁸¹ Dolayısıyla Provence'in eserinden Hatay'ın Türkiye ile birleşmesi konusunu sıhhatli bir şekilde takip etmek mümkün olmamaktadır.

79 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 139.

80 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 419.

81 Provence, *Son Osmanlı Kuşağı*, s. 408.

Sonuç

Osmanlı dönemi Arap coğrafyasının XX. yüzyılda kaleme alınan tarihleri büyük ölçüde bünyesinde esaslı problemleri barındıran, bazen çelişkili, bazen de anakronik paradigmalara bağlı kalınarak yazılmıştır. Araştırmacıların İslam coğrafyasının geleceğini ortak bir şekilde inşa ederken bu hatalı paradigmaları aşmanın yollarını bulması gerekecektir.

Türkiye Cumhuriyeti nasıl Osmanlı Devleti'nin bir devamı ise ve tarihi de bu devamlılık içerisinde kaleme alınıyorsa, Osmanlı coğrafyası üzerinde kurulmuş farklı devletlerin tarihini de böyle bir devamlılık içinde ele alınması ihtiyacı vardır. Arap coğrafyası dahil bütün Osmanlı bakiyesi toprakların yüzlerce yıllık tarihi Osmanlı tarihi olması, halkın da Osmanlı tebaası olması hasebiyle bu bölgelerin modern tarihinin bu hakikate dayandırılması gerekmektedir. Aynı şekilde I. Dünya Savaşı sonrası işgal edilen Arap topraklarda istiklal mücadelesini verenler de Osmanlı subayları ve bürokratlarıdır. Onların yıllarca sınır tanımaz mücadeleleri de zaten bu geçmişe dayanmaktadır. İstiklal mücadelesi sırasında canlanan ırka dayalı "milliyetçilik şuuru" büyük ölçüde Osmanlı sonrası dönemde "dayanışma şuuru-na bağlı gelişen" bir ideoloji olarak görülmelidir. Bununla bağlantılı olarak XX. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan hatıratlar son Osmanlı kuşağının ürünü olup yakın dönem Arap tarihinin önemli kaynakları arasında yer alır. Çoğu 1930'lu, 40'lı yıllarda, hatta daha geç dönemlerde yazılan bu hatıratlar diğer bütün hatıratlar gibi bazı problemleri de beraberinde getirirler. Bunlar artık Osmanlı döneminin ürünü olmaktan ziyade yazıldıkları zamanın eseridirler. Bu bakımdan son Osmanlı kuşağının içine doğduğu, gelişip büyüdüğü, eğitim aldığı devlete belli bir yaşanmışlıktan sonra "geriye bakıp" değerlendirme yapması gayet tabiidir. Burada Kavukçu özelinde olduğu gibi "Araplar'ın hürriyeti ve birliği" gibi bir ideali olan subayın/bürokratin "milliyetçilik" gözlüğünü takarak hadiseleri aktarması/değerlendirmesi, anlayışla ve fakat tarih araştırmaları açısından bir o kadar da ihtiyatla karşılanması gereken bir husustur.

Son Osmanlı Kuşağı'nın Tercümesi Hakkında Bazı Notlar

Kitabın Türkçe tercümesinin dili genel olarak iyi olsa da yer yer metnin anlaşılmasını zorlaştıracak şekilde çevirilere de rastlanmaktadır. Ayrıca sıkça devrik cümlelere yer verilmesi böyle akademik bir çalışmada rahatsızlık yaratmaktadır. Aşağıda dikkatimizi çeken bazı tercüme örneklerini ve asıllarını verdik:

"Yaprak yaprak açılan sonuçlar meydana getirmiştir" (s. 55). İngilizce'si: "... had results that continue to unfold in ..." (The Last Ottoman Generation, s. 17)

“şehrin dibine yuvarlandığı tepe” (s. 84). İngilizce’si “The town nestled at the bottom of a hill...” (The Last Ottoman Generation, s. 36)

“Milletler Cemiyeti’ni pırpışlama ihtiyacı sebebiyle...” (s. 298) İngilizce’si: “... the need to pacify the League of Nations...” (The Last Ottoman Generation, s. 184).

İngilizce metinde bölüm sonunda verilen dipnotların tercümede sayfa altına alınması okuyucunun kaynakları kolay bir şekilde takip edebilmesi açısından çok faydalı olmuştur. Ancak dipnotlarda dikkatimizi çeken bazı hatalar da söz konusudur.

Bazı dipnotlarda orijinaline sadık kalınmamıştır. Mesela 273. sayfadaki 60. dipnotun İngilizce aslı: “These attempts are mentioned in Fawzi al Qawuqi, *Mudhakkirat Fawzi al Qawuqi*, reprint of both volumes of 1975 edition, edited by Khayriyya Qasimiyya (Damascus: Dar al Numayr, 1995), p. 115.”

Bu dipnotun Türkçe tercümesi ise şu şekildedir:

“Fevzi Kavukçu bu girişimleri anlatır: Fevzi Kavukçu, *Müzekkirat-ı Fevzi el-Kavukçu*, Hayri Kasımî (haz.) (Şam: Dârü’n-Nümeyr, 1995), s. 115.”

Bu dipnotları karşılaştırdığımızda birkaç problem tespit edilmektedir:

Fevzi Kavukçu’nun *Müzekkirât’ı* 1975 yılında Hayriye Kâsımıyye tarafından iki cilt olarak basılmış ve daha sonra bunlardaki hatalar gözden geçirilerek ve eklerde ilaveler yapılarak 1995 yılında tek cilt olarak tekrar basılmıştır. Provence bu dipnotunda 1975’teki ilk baskısından bahsetmekte, tercümede ise orijinalde yer alan 1975 baskısının adı bile geçmemektedir. Ayrıca tercümede eseri hazırlayan Hayriye Kâsımıyye’nin adı “Hayrî Kâsımî”ye dönüşmüştür. Diğer bir husus da Arapça kitap ismine Türkçe takı eklenerek “*Müzekkirat-ı Fevzi el-Kavukçu*” şeklinde verilmesidir. Küçük gibi görülen bu gibi hatalar akademik çalışmalarda çoğaldığında “ciddi” denilebilecek sonuçlar doğurabilmektedir.

Kitap haritalar, resimler, tablolar, kısaltma listesi ve her bölümün başında yer alan kronolojilerle zenginleştirilmiştir. Kitabın kaynakları arasında sekiz ülkede yer alan arşivler, gazeteler, yerli hatıratlar ve ikincil kaynaklar yer almaktadır. Yazarın uzun süre bölgede bulunmuş olması, çeşitli mülakatlarla sözlü tarihin kaynaklarına da başvurması çalışmaya ayrı bir değer katmıştır. Yazarın 2005’te yayımladığı *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism* (Austin: University of Texas Press) isimli eseriyle ortak olan konularda buradaki bilgileri ve kaynakları büyük ölçüde bu çalışmasında da kullanması kanaatimce tabii karşılanacak bir husustur. Kitabın sonunda kişilerle ve olaylarla ilgili hazırlanmış dizin yer almaktadır.

Kitabın Türkçe'ye kazandırılması bu alandaki çalışmaların zenginleşmesi açısından çok faydalı olmuştur. Eser Türkiye'deki Cumhuriyet dönemi tarihçilerinin bakış açılarını genişleterek Osmanlı bakiyesi Arap topraklarının XX. yüzyıl tarihinin bir nevi Türk tarihinin bir parçası olduğunu farctmeleri hususunda önemli bir katkıda bulunacaktır.

Kitap Osmanlı'nın Arap eyaletleri ve Osmanlı sonrası Irak, Suriye Filistin ve Ürdün coğrafyası hakkında çalışan uzmanlara ve öğrencilere tavsiye edilir.

Parsons'un kaleme aldığı *The Commander: Fawzi al-Qawuaji* da "devletsiz" kalmış bir Osmanlı subayının her tarafta sömürgecilere karşı silahlı veya siyasi bir mücadele verilen Arap coğrafyasındaki tavrını anlama açısından oldukça önemlidir. Kitabın Türkçe'ye tercüme edilmesi Türk camiası açısından önemli bir katkı olacaktır.

Bibliyografya

- Abou-El-Haj, Rifaat Ali, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies*, 14/2 (1982): 185-201.
- Aboul-Ela, Hosam, "The Specificities of Arab Thoughts: Morocco since the Liberal Age", *Arabic Thought against the Authoritarian Age: Towards an Intellectual History of the Present*, ed. Jens Hanssen - Max Weiss, New York: Cambridge University Press, 2018, s. 143-162.
- Akşin, Sina, "Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal 1918-1920", *The Turkish Yearbook of International Relations*, 20 (1980): 1-17.
- Alâyli, Abdullah, *Düstürü'l-Arab el-kavmi*, Beyrut: Mektebetü'l-irfân, 1360/1941.
- Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* London: Hamish Hamilton, 1938.
- Antonius, George, *Arap Uyanışı: Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, çev. Mehmet Akif Koç - Muhammed Karakuş, İstanbul: Selenge, 2021.
- Ariss, Tarek (ed.), *The Arab Renaissance: A Bilingual Anthology of the Nahda*, New York: The Modern Language Association of America, 2018.
- Armağan, Mustafa (haz.), *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*, İstanbul: Timaş, 2014.
- Aydın, Cemil, "Introduction", *H-Diplo Roundtable*, XXII-42 (2021): 2-3 <https://hdiplo.org/to/RT22-42> [Erişim: 02.08.2023]
- Bouquet, Olivier, "From Decline to Transformation: Reflections on a New Paradigm in Ottoman History", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 60 (2022): 27-60.
- Cuno, Kenneth M., *The Pasha's Peasants*, New York: Cambridge University Press, 1992.
- Çiçek, M. Talha, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve 'Arap İhaneti'", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 32 (2012): 169-188.
- Çiçek, M. Talha, "Osmanlılık İdeolojisi ve Osmanlı Hâkimiyeti Sonrası Türk-Arap İlişkilerinde Değişim ve Süreklilik", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 33 (2012): 173-192.
- Dawisha, Adeed, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, New Jersey: Princeton University Press, 2003.
- Dawn, C. Ernest, "From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology", *The Review of Politics*, 23/3 (1961): 378-400.
- Dawn, C. Ernest, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, Chicago, London: University of Illinois Pres, 1973.

- Dawn, C. Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, çev. Bahattin Aydın - Taşkın Temiz, İstanbul: Yöneliş, 1998.
- "Dr. Michael Provence ile Söyleşi", *Derin Tarih*, 85 (2019): 84-86.
- Duggan, Stephen P., "Syria and Its Tangled Problems: Story of the Allies' Promises, Mustapha Kemal's Ambitions, Emir Feisal's Disappointment, the Franco-British Rivalry and the Zionists in Palestine—French Difficulties in Syria", *Current History*, 13/2, Part 2 (1921): 238-248; <https://www.jstor.org/stable/45325926>.
- Dziri, Bacem - Güneş, Merdan (ed.), *Niedergangsthesen auf dem Prüfstand-Narratives of Decline Revisited*, Berlin: Peter Lang, 2020.
- Gelvin, James L., *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empires*, Berkeley: University of California Press, 1998.
- Gelvin, James L., "The 'Politics of Notables' Forty Years After", *Middle East Studies Association Bulletin*, 40/1 (2006): 19-29.
- Gelvin, James L., "Was There a Mandates Period? Some Concluding Thoughts", *The Routledge Handbook of the History of the Middle East Mandates*, ed. Cyrus Schayegh - Andrew Arsan, London - New York: Routledge, 2015, s. 420-432.
- Ghazal, Amal, "Illiberal' Thought in the Liberal Age: Yusuf al-Nabhani (1849-1932): Dream-Stories and Sufi Polemics against the Modern Era", *Arabic Thought Beyond the Liberal Age: Towards an Intellectual History of the Nahda*, ed. Jens Hanssen - Max Weiss, New York: Cambridge University Press, 2016, s. 214-233.
- Görgün, Hilal, "Züreyk, Kostantin", *DİA*, 2019, EK-2, s. 696-698.
- Haim, Sylvia, "'The Arab Awakening': A Source for the Historian?", *Die Welt des Islams*, New Series, 2/4 (1953): 237-250.
- Hanssen, Jens - Max Weiss (ed.), *Arabic Thought Beyond the Liberal Age: Towards an Intellectual History of the Nahda*, New York: Cambridge University Press, 2016.
- Hanssen, Jens, Max Weiss, "Notes on Transliteration and Translation", *Arabic Thought Beyond the Liberal Age: Towards an Intellectual History of the Nahda*, ed. ed. Jens Hassen - Max Weiss, New York: Cambridge University Press, 2016, s. XXI-XXII.
- Hanssen, Jens - Max Weiss, "Introduction: Language, Mind, Freedom and Time: The Modern Arab Intellectual Tradition in Four Words", *Arabic Thought Beyond the Liberal Age: Towards an Intellectual History of the Nahda*, ed. Jens Hanssen - Max Weiss, New York: Cambridge University Press, 2016, s. 1-37.
- Hees, Syrinx von (ed.), *İnhîṭât: The Decline Paradigm: Its Influence and Persistence in the Writing of Arab Cultural History*, Würzburg: Ergon Verlag, 2017.
- Hourani, Albert, *el-Fikrû'l-Arabi fi asri'n-nehda: 1798-1939*, çev. Kerim Azkûl, Beyrut: Dârü'n-nehâr li'n-neşr. 1968.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in The Liberal Age: 1798- 1939* London - New York: Oxford University Press, 1962.
- Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, trc. Lâtif Boyacı - Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Hourani, Albert, "The Arab Awakening Forty Years After", *Studies in Arab History: The Antonius Lectures, 1978-87*, ed. Derek Hopwood, New York: Palgrave Macmillan, 1990, s. 21-40.
- Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *The Modern Middle East: A Reader*, ed. Albert Hourani - Philip S. Khoury - Mary C. Wilson, Berkeley - Los Angeles: University of California Press, 1993, s. 83-109.
- Hourani, Albert, "How Should We Write the History of Middle East?", *International Journal of Middle East Studies*, 23/2 (1991): 125-136.
- Holt, P.M., *Egypt and Fertile Crescent: 1516-1922: A Political History*, Ithaca: Cornell University Press, 1967.
- Hürî, Raîf, *Meâlimü'l-va'yi'l-kavmi ve makâlât uhrâ*, Beyrut: Merkezü'l-Arabi li'l-ebbâs ve dirâseti's-siyâsiyye, 2015.

- Karasu, Hamit, "Osmanlı Ayanları zerine Yapılan alışmalar (Tanzimat'a Kadar)", *Turkish Studies*, 13/16 (2018): 127-150.
- Kassab, Elizabeth Suzanne, *Contemporary Arab Thought: Cultural Critique in Comparative Perspective*, New York: Columbia University Press, 2010.
- Khalidi, Rashid v.dr. (ed.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991.
- Khoury, Philip S., *Urban Notables and Arab Nationalism: The politics of Damascus 1860-1920*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Khoury, Philip S., *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*, Princeton: Princeton University Press, 1987.
- Khoury, Philip S., "The Urban Notables Paradigm Revisited", *Revue des mondes musulmans et de la Mditerrane*, 55-56 (1990): 215-228.
- Kirk, George, "The Arab Awakening Reconsidered", *Middle Eastern Affairs*, 13/6 (1962): 162-73.
- Kramer, Martin, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East*, New Brunswick: Transaction, 1996.
- Lukitz, Liora, "The Antonius Papers and The Arab Awakening, Over Fifty Years On," *Middle Eastern Studies*, 30/4 (1994): 883-895.
- Makdisi, Ussama, *Age of Coexistence: The Ecumenical Frame and The Making of the Modern Arab World*, Oakland: University of California Press, 2019.
- Makdisi, Ussama, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, Berkeley: University of California Press, 2000.
- Makdisi, Ussama, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- Mert, zcan, "yn", *DA*, 1991, IV, 195-198.
- Nsirddin, Ali, *Kazıyyet'l-Arab*, Beyrut: Dr'l-ilm li'l-Melyn, 1946.
- Parsons, Laila, *The Commander: Fawzi al-Qawuaji and the Fight for Arab Independence 1914-1948*, London: Saqi Books, 2016.
- Patel, Abdulrazzak, *The Arab Nahdah: The Making of the Intellectual and Humanist Movement*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.
- Polat, . Glsm, *Trk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komřulara Dnřrken 1914-1923*, İstanbul: Kronik, 2019.
- Provence, Michael, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, Austin: University of Texas Press, 2005
- Provence, Michael, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, New York: Cambridge University Press, 2017.
- Provence, Michael, *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluřumu*, ev. Okan Dođan, İstanbul: Kronik, 2021.
- "Michael Provence ile Syleři", *Derin Tarih*, 85 (2019): 84-86.
- Rafık, Abdlkerim, "Trkiye-Suriye İlişkileri", *Trk Dnyası Araştırmaları*, 88 (1994): 31-72.
- Reid, Donald M., "Arabic Thought in The Liberal Age Twenty Years After", *International Journal of Middle East Studies*, 14/4 (1982): 541-557.
- Sherif, Jamil, "Laila Parsons' work wins Book Award" <https://www.middleeastmonitor.com/20171128-laila-parsons-work-wins-book-award/> Erişim: 12.06.2023.
- Tomiche, N., "Nahda", *The Encyclopaedia of Islam, new edition (EI²)*, Leiden: E.J. Brill, 1993, VII, 900-903.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbsiler", *DA*, 1988, I, 31-48.
- Zeine, Zeine N., *The Emergence of Arab Nationalism with a Background Study of Arab-Turkish Relations in the Near East*, New York: Caravan Books, 1973.
- Zreyk, Kostantin, *el-Va'y'l-kavmi*, Beyrut: Dr'l-mekřf, 1939.

Paradigms in Modern Arab Historiography and the Ottoman Founding Generation in the Middle East

Extended Summary

This study is divided into two parts. In the first part, we will focus on the paradigms of the Ottoman period in Arab countries. In the second part, we will evaluate several works which have been written outside of these paradigms.

In 20th-century historiography, the history of the Ottoman Empire and the former Ottoman lands is generally not treated as a continuum. In particular, the Ottoman past of Arab lands has been written with a heavy bias. In the history books written after the first quarter of the 20th century, when the colonial powers were at the height of their power, the Ottoman past of these countries was either ignored or written in the context of a "colonial history." The distortions about the Ottoman past of Arab lands have sometimes become so severe that in some of the works used as "sources" in the studies of Arab lands of the 20th century, the Ottoman past has been "obscured" to some extent. In the history books written during the "nation-state building" process that began during the mandate and colonial periods, the World War I was generally discussed as a "starting point" rather than a "breaking point." The war was treated as if it had established entirely new societies. The fact that these societies were still comprised of Ottoman subjects during the war, and that they displayed the reflex of the empire's people in their relations with the administrations in the mandate periods after the war, has been largely neglected.

There are four major paradigms that have come to the fore in 20th-century historiography concerning the past of Arab lands within the Ottoman Empire. They have in common that they are partly false and partly anachronistic: the paradigm of decline, the paradigm of *nahda* and awakening, the paradigm of the politics of the notables/*ulema*, the paradigm of Arab nationalism. All of these paradigms formed a framework for the historiography of modern Arab geography in the 20th century, which was adopted by the "national historians" of almost every country. According to the paradigm of decadence, the Ottomans materially and morally exploited the Arabs they ruled for four centuries and used them for their own purposes.

The *Nahda*/Awakening paradigm is related to the first. According to this paradigm, the Arabs, who had entered a period of —so-called— great stagnation during the Ottoman period, experienced an awakening/renaissance after their "encounter with the Europeans" when Napoleon invaded Egypt in 1798. After this, they attempted to shed the Ottoman influence and modernize.

The third paradigm often used in the historiography of Arab lands during the Ottoman period is the "politics of the notables and *ulama*" paradigm. According to this paradigm, society was broken down into various classes, with the representatives of the "foreign imperial authority" stationed in the provinces at the top, whose task was to maintain order and collect taxes. At the bottom of the society were the Arabic-speaking indigenous masses over whom they ruled. The middle was made up of a stratum that mediated

between the two, using its local knowledge and linguistic skills to “advise and warn” and generally speak on behalf of the whole or part of society. This paradigm, inspired by Max Weber’s theory of medieval European cities, is not based on an analysis of the strata and classes in Muslim societies, which leads to erroneous conclusions.

Fourth and finally, the anachronistic paradigm of “Arab nationalism” is one of the major obstacles to a proper understanding of the Ottoman roots of modern Arab history. According to this paradigm, the ideological roots of racist Arab nationalism go back to the 19th century. Accordingly, we encounter an Arab nationalism that completed its ideological formation in the first quarter of the 20th century. The separatist activities of the Arab tribes who rebelled against the Ottoman Empire during the First World War are treated under the guise of “Arab nationalism.” It is shown that this paradigm was largely formed with the work published by George Antonius in 1938. After this work became the “main source” on the subject, it became the framework for nearly every subsequent study. Although it was later shown by many authors to be anachronistic in its approach to the origins of Arab nationalism, it continues to guide studies in various languages today.

In the second part of the article, a broad assessment is made of the work of Provence, which transcends the above paradigms and treats Arab society until the first half of the 20th century as a continuation of the Ottoman Empire. In his work, Provence emphasized that the founding generation of the modern Middle East was the last Ottoman generation, demonstrating this in light of the unfolding events. The legacy of the reform and renewal efforts initiated by the Ottoman Empire in many fields, especially in the bureaucracy, military, and education in the last period, has been taken as a legacy by the societies in the Arab geography as well as Türkiye, with steps being taken in this direction.

One of the works reviewed in the article is Parsons’s biography of Fawzi Al-Qawuqji, a soldier of the last generation of Ottomans. Al-Qawuqji, an officer of Arab origin, was educated in Ottoman military schools and took part in nearly every war the Ottoman Empire fought the last period. Al-Qawuqji also took part in World War I. After the Armistice of Mudros, he remained in the Arab lands, where he fought the invaders on many fronts. To understand the history of the former Ottoman societies, it is necessary to deal with their history as a whole. This is necessary for as long as the last Ottoman generation lived, until the middle of the 20th century. This is because these societies continued to behave as “citizens of an empire” for a long time after the collapse of the empire.